

ספר חייו של ואסילי גרוסמן

בנימין פינקוס

זה לכתביו הקודמים של גרוסמן ימצא שחותמו האישי טבוע בו. ועם כל חשיבותו של הספר ככתב-קטיגוריה נוקב על ברית-המועצות, הרי עיקר ערכו הוא בהיותו תעודה מבפנים, כתובה לא בידי יריב פוליטי אלא בידי סופר סובייטי ותיק ומקובל, ששירת את המשטר שנים רבות.

ואסילי גרוסמן נולד בברדיצ'ב בשנת 1905.⁸ אביו היה מהנדס-כימאי, אמו מורה לצרפתית. הוא למד בבית-ספר יסודי בברדיצ'ב ובבית-ספר ריאלי בקייב בשנים 1914-1919. ב-1919 חזר לברדיצ'ב והמשיך בה לימודיו. ב-1923 עבר לגור במוסקבה, שם סיים ב-1929 את האוניברסיטה במקצועות פסיקה ומתמטיקה. בשנים 1930-1932 עבד גרוסמן ככימאי בעיר סטאלינו, אך חלה ב-1932 בשחפת וחזר לגור במוסקבה.

סיפורו הראשון של ואסילי גרוסמן "בעיר ברדיצ'ב" שהופיע ב"ליטראטורנאיא גאזטה" באפריל 1934 מוקדש כולו לתיאור ההווי היהודי בימי מלחמת האזרחים, כשתושביה היהודים הרים של העיר היו קרובי ראשון לחילופי המשטר-רים והצבאות. סיפור זה עורר תשומת-לבו של מכסים גורקי, שהזמין את גרוסמן לשיחה ממושכת וסייע לו בראשית דרכו.

אחד הרומנים החשובים ביותר של גרוסמן שזכה להערכה רבה בבקורת הסובייטית הוא הטרי-לוגיה "סטפאן קולצ'יגין" שנכתבה בשנים 1937-1940, אך כתיבתו הופסקה בפרוץ המלחמה והמ-

תעודה רבת-ערך, עדות לאיש ולדור, הוא ספרו האחרון של הסופר הסובייטי ממוצא יהודי ואסילי גרוסמן "הכל זורם...", "שראה אור זה לא כבר בהוצאה הרוסית "פוסיאב" בפראנקפורט.¹ ספר זה, כתב-אשמה קטלני על המשטר הסובייטי, שנכתב בשנים 1955-1963, הוחרם לפי השמועה על-ידי המשטרה החשאית ועל גרוסמן החולה האנוש היה לשחזרו מזכרונו.² אך קודמת לכל ניתוח היא השאלה על האותנטיות של הספר. האמנם זו יצירתו של ואסילי גרוסמן, הסופר הסובייטי, שהתחנך, חי וכתב בברית-המועצות, והגיע בשנות חייו האחרונות למסקנות הממוטות כליל את הבסיס הפוליטי, האידיאולוגי והמוסרי, שעליו המשטר הסובייטי עומד?

כאן ראוי לציין קודם כל שהוצאת "פוסיאב", הקיימת מסוף מלחמת העולם השנייה, המוציאה לאור שני כתיב-עת חשובים "גראני" ו"פוסיאב", והמייצגת את התנועה הלאומית הרוסית במערב, הוכיחה עד כה מהימנות וזהירות בכל הנוגע לפרסומים שהוברחו מברית המועצות למערב. ואשר לאפשרות הטעות, הרי העדויות שהגיעו למערב מצמצמות אפשרות זו כמעט עד אפס. והראיה המכרעת באה לנו מתוכנו וצביונו של הספר ובעיקר ממגמתו הפילוסופית-פוליטית; הכל זורם ומשתנה, לובש צורה ופושט צורה, ובזרם זה יש גורם קבוע אחד, שאינו ניתן לערער — היצור האנושי. יצור זה יכול אמנם לרדת לדרגה התחתונה עד כדי מעשי זוועה בלתי-אנושיים, אך סופו שיגבר בו היסוד ההומאני ושאיפתו הבלתי-נלאית לחירות. המשווה ספר

⁸ נתונים על חייו ויצירתו של ואסילי גרוסמן שאבנו מהמקורות הבאים: Lewin F., V. Grossman in Vas. Grossman, Poviesti, raskazy, ocherki Moskva, 1958, pp. 3-14; Atarov N., Predislavie in Vasili Grossman—Dobro vam. M., 1967, pp. 3-17; Munblit G., in Kratkaia literaturnaia enciklopedia. Vol II, pp. 389-399.

¹ Grossman, Vas., Vsie tiechot..., Frankfurt A./M., Posiev, 1970, 207 p.

² ידיעה זו הגיע למערב מפי הסופר הסובייטי פאוס-טובסקי בשעת מסעו האחרון במערב. וראה שנפלד ב"רוסקאיא מיסל" 24.12.70.

הנסיגה עוברת עיירות וערים (כמו הומל למשל) המאוכלסות יהודים רבים, מתואר הנושא היהודי רק באפיוודה קצרה, ואם עזה מאד, של הופעת היהודיה הוקנה (שארבעה מבניה משרתים בצבא, והיא גשורה לבדה עם בעלה המשותק), הפונה בדברים אל החיילים הנסוגים, מנקה בזהירות בקצה מטפחתה את גוף המכונית מהבוץ, כאילו נגעה "בכלים של פסח", ושואלת בלי הרף אותה שאלה גורלית של אלפים ומאות אלפים: להימלט או להישאר?

החורבן היהודי

על שאלה זו מגסה גרוסמן להשיב בסיפור "המורה הזקן", שנכתב באותה שנה והמוקדש כולו לאסונו של העם היהודי. בעיירה אוקראי-נית קטנה אין היהודים משערים את גודל האסון הקרב. האחד הרואה את הדברים נכוחה הוא המורה הזקן רוזנטל, הרוצה לצאת את העיירה, אך מאחר את המועד ולאחר לבטים רבים, אם להתאבד או לא, הוא מחליט לשתות את הכוס עד תומה כדי לעודד אחרים בדרכם האחרונה. גרוסמן מתאר את רגשות היהודים לפני בוא הגרמנים לעיירה, את חייהם תחת יד הנאצים, ואת היחסים עם האוכלוסיה המקומית. הוא מנ-סה להפריד ברור בין רוב האוכלוסיה המקומית, שאיננו לוקח חלק ברדיפות היהודים, לבין מיעוט של קרייריסטים ועריקים, העושה יד אחת עם האויב. היחס "המיוחד" אל הטרגדיה היהודית, שעליו יצא הקצף מצד הממונים על האידיאולוגיה וההסברה בברית-המועצות בסוף המלחמה, בא לידי ביטוי מובהק בסיפור זה אגב תיאור יסודות המדיניות הפאשיסטית כלפי העם היהודי. "בתח-תית בית הסוהר הגדול רב הקומות פעורה תהום, שלתוכה הטילו הפאשיסטים את היהודים. הגורל המר ביותר יראה כאושר לעומת גורל היהודים. דומה יסוריהם של הרוסים והאוקראינים קשים הם כל כך, שהגיעה השעה להראות להם כי יש גורל מר ונורא יותר אף מגורלם. הפאשיסטים אומרים להם אל תלינו! היו מאושרים ושמחים שאינכם יהודים".

חבר לא חזר עוד אליו. הספר הוא על רקע מלח-מת העולם הראשונה וניתנו בו גם דמויות יהו-דיות רבות, כגון הבולשביק הנאמן אברהם באכ-מוטסקי, האנארכיסט מישורים (משרת), העובר ברגעי חייו האחרונים לשפת עמו, והרופאה היהו-דיה, השופעת אהבת הבריות, רבינוביץ. ההווי היהודי המסורתי בעיירה היהודית, בטרם נהרס על-ידי המשטר הקומוניסטי, מתואר בלבביות ובחום.

במלחמת העולם השניה משמש גרוסמן בצבא ככתב העתון "הכוכב האדום". הוא עובר בכל דרך הנסיגה של הצבא ואחר-כך בדרך ההתקד-מות מהוולגה לברלין. ב-1943 מגיע גרוסמן לדר-גת סגן-אלוף. לרשימותיו וכתבותיו הרבות יצאו מוניטין בדומה לאלה של איליה ארנבורג.

ב-1942 מתפרסם בעתון "הכוכב האדום" ספרו "בן-אלמוות העם"⁴, מן היצירות הסובייטיות הר-אשונות המתארות את המלחמה בשלב הטרראגי של הנסיגה המבוהלת בקיץ 1941. אם כי גרוסמן שם את הדגש לא על היחיד, אלא, כמקובל בתקו-פה זו, על הקיבוץ האנושי המלוכד במאמץ משו-תף, הרי כמה נפשות בספר, כגון הקומיסר הפו-ליטי בוגריוב והחייל אינגטיב, הן בלי ספק דמויות חיות, העומדות במרכז היצירה. כבשאר ספריו, אין גרוסמן חושש לבקר את הצדדים השליליים בחיים הסובייטיים. במיוחד חשובה להמשך דיונו הערכת הפאשיזם (במקרה זה המכונה הצבאית שלו) בספר זה. לחייל הגרמני, אומר גרוסמן, כושר ציות מכאני. תנועת הצבא הגרמני היא תנועת מכונה מורכבת, שבה המוני חיילים נתונים בחישובי ציות עיוור. יש כאן מש-הו בלתי-טבעי לגבי שכלו של האדם. אין כאן תרבות של תבונה, אלא של אינסטינקטים בלבד, צורת ארגון של נמלים וחיות עדר. לטרגדיה היהודית, המתרגשת לבוא עם התקדמות הצבא הגרמני, אין עדיין ביטוי בספר זה. אף שדרך

⁴ תורגם לעברית על-ידי א. קריב ויצא בשנת תש"ה בהוצאת "עם עובד". סקירה על הספר ראה: שמו"אל אלישיב, הספרות הסובייטית החדשה, ת"א תשי"ד, עמ' 19-24.

גם נגד האוכלוסיה המקומית שלא סייעה להצלת היהודים. גורל דומה היה לספר שגרוסמן היה מראשי יוזמיו, "הספר השחור", שנועד להכיל זכרונות, עדויות ותעודות על השמדת היהודים בברית-המועצות. לאחר שנים של הכנות ועיכור-בים שונים הוא לא פורסם, בשל המדיניות הרשמית החדשה.⁶

בשנת 1946 פירסם גרוסמן מחזה שנכתב עוד לפני המלחמה ושמו "אם להאמין לפיתאגוריים". מחזה זה נתקבל בזעם על ידי הבקורת הסובייטית בגלל הרעיונות החורגים מן הקו הרשמי והוכרו כמזיק ביותר. הרעיון המרכזי במחזה הוא שאותם מאורעות חוזרים בתקופות היסטוריות שונות. תורת מחזוריות זו, המובעת, ואם בצורה בולטת פחות גם ביצירותיו האחרות, מתפרשת ברוב כוח בספרו הגדול האחרון, "למען הענין הצודק", שחלקו הראשון פורסם ב"נובי מיר" במחצית השנייה של 1952, וחלקו השני נאסר לפירסום. על רקע המערכה העקובה מדם בסטאלינגרד מעמיד גרוסמן סדרת דמויות מכל שדרות העם, שבה מתגלם רעיונו המרכזי, כי הנצחון על הפאשיזם לא היה מעשה ידי מנהיג גאוני (אשר כמעט לא הופיע בכל תשע מאות עמודי הספר) או מנגנון כלשהו, אלא מעשה העם כולו. עם הופעתו נתקבל הספר בסבר פנים יפות על ידי הבקורת ואף הושווה ל"מלחמה ושלום" של טולסטוי,⁷ אך תיכף לפרסום מאמרי התקפה חריפים מאת הסופר בווייניוב ב"פראוודה"⁸ והמבקר לקטורסקי ב"קומוניסט"⁹, שני הבטאונים המרכזיים של המפלגה, השתנתה התמונה כליל, והחל שטף מאמרים ומכתבים למערכת מלוחמי סטאלינגרד לשעבר, שתקפו את המחבר על סיוף דמותם של האדם הסובייטי והקצונה הגבוה

משפעת החיבורים הסובייטיים על תקופת המלחמה וההשמדה בולט "הגיהנום של טרבלינקה" לגרוסמן, שראה אור בספטמבר 1944. גרוסמן, שהגיע לטרבלינקה לאחר שחרורה ואסף עדויות רבות מפי הניצולים המעטים ואנשי הסביבה, מו-ליך את הקורא על פני מדורי הגיהנום שהקימו הנאצים. דאגטה ב"תופת" שלו לא יכול לחנות כמחזות שהיו מעשה יום-יום בטרבלינקה, כזה של הילדים הזועקים, "אמא, מה יהיה עלינו, האם ישרפו אותנו", מעשי האכזריות שעשו אנשי הס"ס במחנה לפני שהובלו האנשים לתאי הגאזים לא היו סתם מעשי תועבה של סאדיסטים חולניים, אלא בורג יעיל ונחוץ במכונת המדינה הנאצית. וקשה ומחריד מכל, שיצורים אלו לא היו כלל ממלאי פקודות מכניים, שהרי כל העדים מציינים את תכונותיהם המשותפות: האהבה לתיאוריה, להתפלספות, החולשה לשאת נאומים לפני הנידונים למוות. ואולם האדם הנרצח על-ידי האדם-הבהמה מקיים עד נשמת אפו האחרונה את כוחו הנפשי, בהירות מחשבתו ואהבתו.

להשמדת העולם היהודי בטרבלינקה, במאיד-אנק ובאשוויץ הקדיש גרוסמן, כיהודי ואנטי-פאשיסט, חלק גדול מכוחו. לא תמיד נתנו לו להביע דעותיו בנקודה זו. בדצמבר 1943, לאחר שחרור מחוזות אוקראינה המזרחיים, יכול גרוסמן לתאר את הטרגדיה היהודית של יהודי אוקראינה, אך לא בעתון שבו כתב דרך קבע, "הכוכב האדום", אלא בתרגום לאידיש, בעתון של הועד היהודי האנטי-פאשיסטי "אייניקייט". במאמר מזעזע "אוקראינה ללא יהודים", כותב גרוסמן: "עברתי במכונית וברגל מדונייץ הצפוני עד לדנייפר, מוורושילובגרד ועד לצ'רניגוב ולא מצאתי בכל חיפושי אלא יהודי בודד אחד, הסגן שלמה קפרשטיין אשר הוסתר לאחר שיחידתו כותרה בספטמבר 1941, אצל משפחת איכרים כפליט מולדאווי".⁵ זה היה אמור להיות פרק ראשון בסדרה, אך המשכו לא פורסם עוד, בהיותו כתב האשמה חמור לא רק נגד הנאצים, אלא

⁵ ראה: Schwarz S., *The Jews in the Soviet Union*. Syracuse University Press, 1951, pp. 317, 311

⁶ ראה: Erenburg Ylia, *Liudi, gody, zhizn. Novyi*. Mir, 1965, No 2, pp. 54-55

⁷ ראה למשל: Lvov, S., *Rozhdienie epopei*. Ogoniok, 1952, No 47, p. 25

⁸ Bubienov M., *O romanie V. Grossmana "Za pravoie dielo"*. Pravda 13.2.1952

⁹ Lektorskii A., *Roman iskazhaiushchii obraz sovetskikh liudei*. Kommunist, 1953, No. 3, pp. 106-115

פסולת-מכרות. יש כאן "סלקציה" שטנית. אני שים אמיצים, מבקשי חופש, נמצאים מיותרים ומושלכים לאשפתות. אבני סיד וחול מנצחות את השחם.

המסה-רפורטאז'ה הפיזית והמלבבת "דוברו ואם" (מעין ברכת "שלום-עליכם" בפי הארמנים) מתארת חוויותיו של הסופר בעת ביקורו אצל ידידיו הארמנים בהרי קוקוז. תיאור זה נתן לגרוסמן את האפשרות להביע את רגשותיו ו- מחשבותיו בנושא שמן הסתם לא נתן לו מנוח מימי "טרבלינקה" ו"אוקראינה ללא יהודים", ו- מאז נתגלה לו הגילוי הנורא כי המשטר שבו הוא חי, אשר התימר לשחרר את האנושות מעור-גי, עבדות ומלחמות, עושה מעשים בלתי-אנו-שיים בשם אידיאלים נשגבים אלה. עדיין השמות אושוויץ וקולימה אינם כרוכים יחד, אך הרמו ברור למדי. בדרך נפלאה זו, כותב גרוסמן, נסע בשנת 1928 מכסים גורקי, בדרך זו עברה בשנת 1941 דודתי רחל, שפונתה מאודיסה... בגורלה נפלו חיים לא קלים — היא התאלמנה במוקדם, בנה וולודיה, כימאי-בקטרילוג נאסר ב-1937 (שנה גורלית בספר "הכל זורם") ומת בבית-סו-הר משסירב להודות כי עסק בהרעלת בארות. ידידיה שנשאר באודיסה מצאו מותם בכפר דו-מיניבקה, אשר אליו הובילו הגרמנים את יהודי אודיסה. אך למרות אכזריותם של המשטרים, הנאצי והסטאליני כאחד, מאמין גרוסמן באדם. בחגיגת הנישואים של זוג ארמני צעיר, המתוא-רת כאן, עמד לפתע נגר פשוט והתחיל לספר על השבי הגרמני, איך תפסו ז'אנדארמים את היהודים, כיצד הומתו ידידיו היהודים. הייתי רוצה, אומר הוא, שעל היהודים יכתוב בן העם הארמני מלומד-הסבל. וגרוסמן כותב "אני משתחוה אר-צה לפני איכרים ארמניים, שבכפר ההררי בזמן שמחת חתונתם, דיברו על יסורי העם היהודי בת-קופת ההשתוללות הפאשיסטית-היטלרית, על מחנות המוות, שבהם רצחו הפאשיסטים נשים וילדים. אני משתחוה לפני כל אלה ששמעו זאת בכובד-ראש, בעצבות, בשתיקה. ומשתחוה אני לפני מילת היגון על ההרוגים בתעלות החמר, ב-

הה, ובעיקר על דעותיו הפילוסופיות המובעות על-ידי שנים מגבורי הספר, המדענים צ'אפיוין ושטרומ. הרגיזה את המבקרים ביחוד העובדה שהערכת תופעת הפאשיזם באה כאן לא מפי הג-נרלים הסובייטיים בסטאלינגראד, אלא דווקא מפי המדען (היהודי) שטרומ החי בעורף.

הנקודות היהודיות בספר זה מעטות הן מאד, אף על פי שאחד מגבוריו הראשיים של הרומן הוא המדען שטרומ (יהודי שגטמע, הקשור מאד למשפחת אשתו הרוסיה). קרוב לשער, שקימוץ זה ביסוד היהודי מצד סופר שהרבה לתאר את חיי היהודים מוסבר בנסיבות הזמן — שנת 1952, כשמשתולל הטרור הסטאליני וחודו מופנה כלפי היהודים.

מדוכדך, מר-גפש ופרוש מחיי הציבור, פירסם גרוסמן רק סיפורים קצרים בשנות חייו האחר-רונות. (הוא מת במחלה ממארת בספטמבר 1964). מבין אלה ראוי להזכיר, במיוחד לגבי המשך דיוגנו, את הסיפור "טירגארטן", שנכתב עוד בשנים 1953-1955, והרפורטז'ה "דוברו ו-אם", שנכתבה כשנה לפני מותו.

בסיפור הראשון, המתאר חיי שומר לילה בגן-חיות ברליני בימים האחרונים של המלחמה, כא-שר מרחוק כבר נשמעים רעמי התותחים של הצבא האדום, חוזר גרוסמן להשוואת האדם ל-חיה, החביבה עליו, כשאפילו חיות הטרף עומ-דות בדרגה מוסרית גבוהה מן הפאשיזם. יש זהות גמורה כמעט בין רעיונותיו על ההומאניזם מכאן ועל הפאשיזם והנאציזם מכאן בספרו זה ובין אלה שאנו מוצאים בספר "הכל זורם" ודבר זה בא לחזק את הנחתנו כי בקורת הפאשיזם והנא-ציזם של גרוסמן נתכוונה לא רק לשני משט-רים אלה, אלא לכל המשטרים הטוטאליטאריים ההורסים את האדם ואת חירותו. רצה החירות, שהוא, לפי גרוסמן, יסוד-מוסד למשטר שכזה, בא להרגיש כי המדינה היא היצור החי והחפ-שי, להבדיל מבני אדם במדינה, המשולים לאב-נים שאפשר לפוצץ, לפורר, לסתת וללטש. זני-אדם פחותי ערך יש להשליך לאשפה או למלא בהם בורות, כדרך שעושים בפסולת-בנין או

האור. מה אומרת תורת הכלכלה המדינית, נש-
אל הכלכלן, על מצב זה כשאנשי הקולחוז נוסעים
העירה לקנות לחם מן הפועלים? אם נגהג על-פי
דקדוקו של החוק במקצוע שלנו, טוען מנהל ה-
עבודה, לא נרחיק לכת. רצונך למלא את התכ-
נית, מן ההכרח שתנהג לפי הכלל "אתן לך ו-
תגמול לך". בתקופת הצאר קראו לכך "יוזמה
פרטית", וכיום בשפתנו, "תן לאדם לחיות", —
זו כל הכלכלה כולה.

העלילה ממש מתחילה בפרק השני. ניקולאי
אנדרייביץ', אחד הביולוגים הסובייטים החשו-
בים, שהגיע לתפקידו הרם של מנהל מכון ביו-
לוגי, בדרך האופיינית לרוב האינטליגנציה ה-
סובייטית, על ידי עשיית פשרות עם המצפון,
מקבל מברק המודיע לו כי בן-דודו וידד נעו-
ריו, איוואן גריגוריביץ', אשר אותו לא ראה
שלושים שנה, עומד לחזור למוסקבה. ניקולאי
אנדרייביץ' אוהב מאד את בן-דודו ושמה לקראת
בואו, ועם זה מכרסם החשש בלבו, שחיי המסו-
רים והשקטים יפגעו מטירדה ונקיפות-לב, ש-
עד-כה הצליח להרדימם באופן זה או אחר.

ההמתנה לבן-דודו וההכנות לשובו, המתוא-
רות בפרק השלישי, מעוררות בניקולאי אנדריי-
ביץ' זכרונות מימי הנעורים, ובעיקר מן השנים
האחרונות לתקופת סטאלין — השתוללות הני-
דאנוביות, המסע נגד הקוסמופוליטים ועלילת ה-
רופאים. הפגישה עצמה, המתוארת בפרק הרבי-
עי, סופה עוגמת נפש וניתוק מוחלט. תהום ללא-
גשר נפערה בין שני עולמות: כוכב הלכת, כל-
שוננו של דוד רוסה הצרפתי, של אימת מחנות
הריכוז מזה, והעולם הסטאליני של קארייריות,
מלשינות וצביעות לאין קץ מזה. איוואן גריגור-
ביץ' דוחה את העזרה המוצעת לו, ואינו מסכים
להשאר בבית קרובו אפילו לילה אחד. עוד באו-
תו ערב הוא נוסע ללנינגראד, העיר שבה חי,
למד ואהב. אגב טיול נקרה לפניו אדם אשר
עמו למד באוניברסיטה ואשר הלשנתו גרמה ל-
מאסרו. פגישה חטופה ומקריה זו עם המלשין,
שעשה בינתיים חיל, ועתה הוא עומד בפני הא-
סיר לשעבר, כולו רועד למחשבה כי ידו זה

תאי הגאזים, בבורות האדמה, על אלה שנשארו
בחיים, אשר שואני-האדם היו מטיחים בפניהם
את דברי הבלע והשנאה הנוראים: הבל שהיטלר
לא גמר את כולכם!"

אין ספר שפיסקה זו מקופלת בה הטראגדיה
היהודית של גרוסמן ורובבות יהודים סובייטיים
כמותו לאחר השואה, הנקלעים בין היאוש ובין
התקוה שעוד לא הכל אבוד כל עוד יש אנשים
כאותם בני כפר ארמניים.

"הכל זורם..."

ספרו של גרוסמן "הכל זורם..." אינו קל ל-
הגדרה מבחינת הז'אנר הספרותי. היסודות הסי-
פוריים, שאינם מועטים כלל, משתלבים כאן שי-
לוב אורגני עם יסודות של מסה פוליטית והיס-
טוריוסופית. הרהוריו של תגיבור הראשי, הוזהה
בלי ספק עם המחבר, תופסים כשליש מן הספר.
הקשר הרופף למדי בין עשרים ושבעת פרקי
הספר, מהם קצרים מהם ארוכים, מתקיים בעיקר
בשני מישורים: במישור הסיפורי, על ידי הנפ-
שות הפועלות בו ובעיקר הגיבור הראשי, איוואן
גריגוריביץ'; במישור התוכני-מהותי, על ידי
השתלשלות המאורעות על דרך רטרוספקטיבית,
כשנקודת המוצא היא התקופה שלאחר סטאלין,
שממנה אנו חוזרים לתקופת סטאלין ומשם לת-
קופת לנין, ולבסוף חזרה לנקודת המוצא. כך מג-
סה גרוסמן להפעיל גם במבנה היצירה את תורת
המחזוריות הקרובה ללבו. ועוד רעיון מבריה את
כל דפי הספר, הלא הוא הרעיון על ערכה העי-
לאי של החירות ושאיפתו הבלתי-נלאית של ה-
אדם להשיגה.

תחילת העלילה ברכבת הנוסעת מחאבארובסק
הרחוקה למוסקבה וסופה בנוסעתו האחרונה של
איוואן גריגוריביץ' לעיר מולדתו, "מקום שם
עמד, מתחת להר הרחוק בית אביו... ממנו נש-
ארו אבנים מעטות בלבד". המשוחחים בקרון הר-
כבת מייצגים את כל שדרות החברה הסוביי-
טית: מפקח באיגודים המקצועיים בעיר-מחוז ניי-
דחת, כלכלן העובד בתכנון הממלכתי במוסקבה,
מנהל עבודה מסיביר, איכר מקולחוז וקצין בחיל

זה או אחר, אשר סטה מן התורה המארכסיסטית או מן העקרונות הסוציאליסטיים המקודשים (כ- סברה המקובלת על כל יריבי סטאלין במפלגות הקומוניסטיות החל מטרוצקי ועד ימינו), אלא ביסוד הרעוע שעליו הוקם המשטר הסובייטי, בידי מיסדו ואביו הרוחני לנין. היסוד הרעוע הוא ראשית-כל הכרותו של לנין על דיקטאטורה מהפכנית ברוסיה, המחסלת באקט המדיני ה- ראשון את כל שאר המפלגות המהפכניות, חוץ מאחת; שנית, חיסול האסיפה המכוננת שייצגה בפעם הראשונה בתולדות רוסיה את כל השכבות והמפלגות לאחר המהפכה; ולבסוף, ביטול זכו- יות היחיד. כי לנין, כדור המהפכנים הבולשבי- קיים, לא האמין בערכם של חירות היחיד, חופש הפירסום, חופש ההתכנסות וכיוצא בהם – הוא ראה בזכויות אלו, שעליהן נאבקו המוני פועלים ומהפכנים במסגרת רוסיה הישנה, דבר של מה בכך. את יחס הזלזול הזה העתיק למשטר ה- חדש.

אך מה סיבותיה העמוקות ביותר של מדיניות לגינית זו? את התשובה אין גרוסמן מחפש ב- גורמים האובייקטיביים ואף לא בהשקפת עולמו של לנין, אלא דוקא באישיותו. שהרי גישתו, הפסיכולוגית מעיקרה, מעמידה את האדם במרכז היקום ונותנת לו את האפשרות להכריע. תשו- בה, לפחות חלקית, נמצאת לו איפוא בתכונ- תיו השליליות של לנין, שהתפתחו ברוב הזמן עד שגברו על תכונותיו החיוביות של האיש, הענו, אוהב הבריות, השומע בהתלהבות את "האפאסיונאטה", הקורא וחוזר וקורא את "מל- חמה ושלום", האהוב כל כך על אמו ואחיותיו. והנה התכונות שגראו כמקרות, כמו נוצרו בתנאי המחותרת והמאבק האכזרי של השנים ה- ראשונות למשטר הסובייטי, דוקא הן נמצאו קובעות. אלה הן התכונות אשר לא נפקדו על ידי כותבי הזכרונות, אלה שמהן גבעו הפקודה לערוך חיפוש בביתו של פלכאנוב הגוסס, אי- הסובלנות המוחלטת כלפי הדימוקרטיה הפולי- טית, חוסר הרהמים כלפי יסורי אנוש. גרוסמן מבין היטב, שעם כל החשיבות הנוד-

עלול לדעת את האמת האיומה, משמשת לגרוס- מן עילה למחקר בוקב בתופעת המלשינות בחב- רה הסובייטית, תופעה שהיא ממוסדות הקבע של המשטר. לאחר שעזרתו הכספית לאיואן גריגור- רייביץ' נדחתה על ידי האחרון, מצליח המלשין, לפי תיאורו הגרוטסקי של המחבר, להשקיט את יסורי מצפונו במחיר הזול של ארוחת צהריים דשנה במסעדה מובחרת.

לנין המייסד

הבקורת על התקופה החדשה שלאחר סטא- לין, אשר בה פותח גרוסמן ואליה הוא חוזר כל הזמן, באה להבליט ביתר שאת את אחת ממסק- נותיו העיקריות, כי השינויים, עם כל חשיבותם, לא שינו את המשטר מיסודו. שהרי יסודות המש- טר, מבנהו ועקרונותיו, כל אלה שהצמיחו את משטר האימים של סטאלין, נשארו כשהיו ועלו- לים לחזור ולהצמיח את פירות-הבאושים.

נקודת המוצא של גיבור הספר, ושל דרכו שארכה שלושים שנות גדודים וסבל בל-יתואר, היא אולי גם נקודת המוצא לראיית המחבר את המשטר. כי יש מן הסמלי בהקבלה זו, העוברת כחוט-השני לאורך כל הספר, בין גורל היחיד הנקבע לא רק על ידי גורמים אובייקטיביים, ש- אינם תלויים בו, לבין התהוות המדינה הסוביי- טית, שנוצרה אף היא בידי בני אדם, ולא דוקא תנאים אובייקטיביים וכורח היסטורי בלתי גמנע. איואן גריגורייביץ', שגרשם לאוניברסיטה במח- צית שנות העשרים, קשר בשעורים לפילוסופיה ויכוחים חריפים עם המרצים למאטריאליזם ה- דיאלקטי. משנסגר החוג, עמד איואן גריגוריי- ביץ' וגאם בפני הסטודנטים נאום מלהיב נגד ה- דיקטאטורה: החופש הוא טוב עליון המשול ל- חיים, הגבלת החירות פוצעת בדומה למכת גרון הקוטעת אברים, הרס החירות כמוהו כרצח. לא- חר נאום זה הוא סולק מן האוניברסיטה והוגלה לשלוש שנים, שהיו לשלושים.

הנה כי כן, בעצם נקודת המוצא בחקר המש- טר מגיע גרוסמן לרעיון בעל חשיבות מכרעת, כי שורש הרעה הוא לא בהסתאבותו של מנהיג

האדם הרוסי, ואף לא בסגפנותה ומשיחיותה של הכנסייה הפראאוסלאוית, אלא במידה מרובה ב־ גיאוגרפיה של רוסיה הנתונה בין אירופה ואס־יה, בגודלה הבלתי־רגיל, יערותיה, ערבותיה, ביצותיה ועמקיה. אילו היה עם אחר יושב כאן במקום הרוסים, משער גרוסמן, לא היתה הת־פתחותו שונה מזו של העם הרוסי.

פעם אחת בלבד בתולדות רוסיה גפתחה לפ־ניה דלת החירות, בפברואר 1917. אך היא הלכה אחרי לנין, תחלתה מרצון ושמתה, לאורן של אחוזות בוערות, אחר כך מאונס, מובלת ביד ברזל, בצעדים כושלים ובפחד נוכח הדרך שנת־גלתה לפנייה.

גם הפעם נמצאה העבדות הרוסית בלתי־מגו־צחת. הטרגדיה של לנין היתה לא רק הטרגדיה של רוסיה — היא נהפכה לטרגדיה עולמית, כי המזיגה שלו בין אי־חירות וסוציאליזם רישומה בתודעת העולם היה נוקב יותר מזה של גילוי האנרגיה האטומית. האיטלקים ואחריהם הגרמ־נים התחילו לפתח את רעיון הנאציאונאל־סוציא־ליזם לפי דרכם. הלהבה התפשטה לאסיה ולאפ־ריקה. התברר, שלאומים ומדינות יכולים להתפתח בשם הכוח ובניגוד לחירות. לא היה זה מזון לבריאים, אלא סם לכושלים, למופלים, לחולים, לחלשים.

סטאלין מציב דלתיה

לנין מת, אומר גרוסמן, אך לא מת הלבניזם. הדיקטטורה של המפלגה, של המשטרה החש־אית והצבא שיוצרה היה לנין, נשארה על כנה. נשארה המדינה הכל־יכולה. ומי היה מוכשר ו־ראוי בין תלמידיו וחבריו של לנין לעמוד בראש מדינת־משטרה זו, יותר מראש השוטרים יוסף סטאלין? באופיו, שכלו ורצונו של סטאלין ביט־אה המדינה, שהמפלגה והמשטרה נתמזגו בה, את אופיה, רצונה ושכלה היא. שהרי דוקא בסטא־לין, צירוף איש אסיה ומארכסיסט אירופי, נתגל־מה הממלכתיות הסובייטית כהמשך ישיר של הממלכתיות הרוסית עתיקת הימים.

הנה כי כן, כל הקאטגוריות שבאו בירושה מ־

עת ללנין המנהיג ומייסד המדינה, לא יכלה לה־יות השפעה כה מכרעת לתכונותיו השליליות, אלמלא היו אלו תכונות המשותפות לדורות של־מים של מהפכנים ברוסיה. וכך הוא צועד צעד שני בחיפושיו, מן הפסיכולוגיה האינדיבידואלית אל הפסיכולוגיה הקיבוצית. בדורות של מהפכ־נים ברוסיה, אומר גרוסמן, נתערבו אהבת העם, שלמענו היו מוכנים לכל קרבן, עם היפוכן של תכונות אלו, עם בוז וחוסר רחמים ליסורי אנוש, עם הסגידה לעקרונות מופשטים, שעל סטייה מהם היו מוכנים להכחיד לא רק אויבים, אלא גם חב־רים לתנועה. ואכן אי־הסובלנות של לנין (ושל מהפכנים כה רבים), חתירתו הבלתי־ניתנת ל־עירעור למטרה, זילזולו בחופש, אכזריותו כלפי התולקים עליו, והיכולת הנפשית, לטאטא מעל פני האדמה אזורים שלמים שהעזו לערער על א־מיתותיו אלה, לא הופיעו בלנין רק לאחר המה־פכה, אלא היו מושרשות היטב בוולודיה אוליא־גוב, זמן רב לפני המהפכה. וכך צועד גרוסמן עוד צעד בחיפושיו, וחודר לנבכי ההיסטוריה הרו־סית, שם הוא מבקש תשובה לשאלתו.

תולדות האנושות, לפי גרוסמן, תולדות החי־רות הן. עצמתו של האדם ביטויה בחיזוק חירו־תו. החירות איננה, כפי שסבר אנגלס, הכרת הכורח, אלא ממש להיפך, מנוגדת לכורח, היא נצחון על הכורח. אין התפתחות ללא קידום החירות, כי החיים עצמם הם חירות. בימים שהתפתחות במערב היתה התפתחות הקידמה ותחירות כאחת באה התקדמותה של רוסיה, לא־סוגה הגדול, כרוכה באי־חירותה. השתעבדות ה־יחיד לשליט ולמדינה היו קווי אופיה המובה־קים. הוגיה המהפכניים של רוסיה לא הבינו את ערכו הכביר של שחרור האיכרים במאה הי"ט, שהיה לדעת גרוסמן מעשה מהפכני הרבה יותר ממהפכת אוקטובר, לפי שמוטט את היסוד בן אלף השנים של הצמיתות, שלא פגעו בו לא פטר הגדול ולא לנין. כאן נסגר המעגל. גרוסמן מגיע לנקודה האחרונה בחיפוש השרשים להתהוות אופיו של לנין ואופים של אלפי מהפכנים רוסיים. אין הוא מוצא אותם בנפש המיסטית כביכול של

למשטר. וכן עשה לאנשים שעמדו בחליפת מכת-בים עם אחים ודודות בחוץ-לארץ, כי ההסתברות שיהיו יום אחד למרגלים היתה גבוהה יותר לגבי-הם מאשר לגבי אלה שלא היו להם בני משפחה בחוץ-לארץ.

אך שלב זה של כליאת אויבים פוטנציאליים בא עדי-מהרה אל קצו, ובסוף שנות העשרים החל שלב חדש, אימתני מאין כמוהו, של חיסול שכ-בות שלימות: מיליוני גברים, נשים, זקנים וטף הושמדו על שייכותם למעמד שהוכרו ריאקציוני ועוין. לשם מה בא מרחץ דמים זה? תשובה ראשונה נוקבת לשאלה זו כבר השיב גרוסמן קודם, כשערך השבונג עם הנאציזם. ממש כשם שהיטלר יצא להשמיד את הזנים פחותי-הערך (היהודים, הצוענים), המחבלים בזנים הטובים (הגוע הארי האציל), הקדים סטאלין להשמיד את המעמדות המנצלים, המחבלים בצלמה ובצמיחתה של החברה האל-מעמדית. וכשם שבא היטלר לכופ על הסרים למשמעתו ועל העולם כולו את התורה, שהיהודים אינם כלל יצורי אנוש, אלא שרצים מזיקים, ממש כך הקדים סטאלין וניסה להחדיר למוחותיהם של עושי דברו כי הקולאקים אינם בני-אדם אלא אויבים נתעבים של הפועלים והסוציאליזם, מה-גם שדינם כבר נחרץ לשבט על-ידי ההיסטוריה. טועים כל אלה — אומר גרוס-מן ב"הכל זורם" — הסבורים כי גלי הטרור בת-קופת הקולקטיביזאציה יבתקופת הוידאנוביזם היו תופעות מיותרות וחסרות-הגיון של שלטון-שרי-רות בידי איש אכזר. באמת היה הדם הרב שנש-פך ב-1930 וב-1937 דרוש למדינה או, כלשונו של סטאלין, "לא היה לחינם". בלעדיו לא יכלה המדינה להתקיים, כי את הדם הזה שפכה אי-החירות כדי לגבור על החירות. ואלם החירות והחיים הם דבר אחד, ובגברה על החירות הרגה אי-החירות את החיים.

ולשם מה בא הגל השלישי של הטרור בשנים 1936-1939, אשר הניף את גרונו על דור המהפ-כה, דור בוני המדינה החדשה ונאמניה, אגב ביום-ענק של כזבי מזימות שחרשו הללו על המדינה? מיליוני בני-אדם, אומר גרוסמן, שאלו

לנין, אך נראו לו כזמניות בלבד, דיקטאטורה, טירור ומלחמה בחירויות הבורגניות, בעשו בידי סטאלין קבע ובסיס עיקרי והתמזגו עם אי-החיר-רות הרוסית בת אלף השנים.

נאמן לשיטתו מבקש גרוסמן גם כאן את הסי-בות העמוקות לעריצות הסטאלינית באישיותו של סטאלין, שהוא מוצא בו שלושה סטאלין בעת ובעונה אחת. הראשון הוא סטאלין האסיאני, על אכזריותו ובוגדותו, על צביעותו ונקמנותו, ועל גסותו ונוסח ההומור המיוחד לו. השני הוא סטא-לין המהפכן הניאציאצי, שכל האמצעים כש-רים לו למען המטרה, והשלישי הוא סטאלין הפ-קיד-הוואנדארם, המאמין בנייר המשרדים וב-כוחה הכל-יכול של המשטרה, המתאוה למדים ומדליות, הבז לערך האדם וכבודו, המוכן להרוג למען החוק, ולבעוט בחוקים לשם זדון ושרירות-לב מחרידה.

אך מה מטרתו של הטרור המשוכלל, זה סימנו המובהק של המשטר שגולד ממוזוג המדינה משו-ללת החירות שיסד לבין עם עריצות האוטוקראט-יה של סטאלין? מטרת הטרור היא להרוס את החברה, לפוררה עד כדי אטומיזאציה גמורה. האדם-היחיד, זה הבורג שאין לו אישיות, מחשבה ורצון, המהוקצע למטרה אחת בלבד, למלא תפ-קידו שהוקצה לו במכונה הענקית, מן ההכרח שיחיה בפחד-תמיד, כדי שלא יעלה אפילו על דעתו להתקומם. המנגנון הענקי של הטרור מוליד אֶחָד ממכשיריו העיקריים: המלשינות. ערכה של המלשינות הוא לא רק בהשגת מידע נחוץ לתפ-עול מנגנון הטרור, אלא בעיקר בכך שהיא זורעת אי-אמון, ניגודים פנימיים וחשדנות הד-דית, המונעים כל אפשרות להתארגנות קבוצתית שאין עליה בקורת השלטון.

ועוד, שכלול הטרור מתבטא בהרחבת שיטות המנע שלו. הוא מושיב במחנות הריכוז הסוביי-טיים קצינים צאריסטיים לשעבר לא משום שהקי-מו ארגון מונארכיסטי, אלא משום שהם מסוגלים להקימו. מאותו טעם הוא מושיב במחנות אלה סוציאלי-בולוציונרים וסוציאלי-דמוקראטים, רבים מהם שנאסרו דוקא לאחר שהוכיחו נאמנותם

דייגייב הנכנע והמרוסן שבמחלקה השלישית עור-רר חלחלה בלבנו של קולונל המשטרה. והאיום ביותר, מסכס ואסילי גרוסמן, הוא ששניהם — דייגייב וסודייקין — היו שרויים יחד, תוך צביעות, ידידות ושנאה הדדית, בפינה אפלה של נשמת סטאלין.

והרי גרוסמן, שפתח את בחינת משטר הטרור הסטאליני בניתוח אופיו של מגשימו הראשי, מסיים אותה בנקודת המוצא. עד יומו האחרון חשש סטאלין מדבר אחד בלבד — מהחירות, אשר כאותו שליט בלתי-נראה, הוסיפה לחיות בכל מקום שנראה היה ששם חוגגת אי-החירות את נצחונה.

סטאלין מת, אך מפעלו חי כמתכונתו, כשם שנתקיים מפעלו של לנין אחרי מותו. המפלגה מקיימת בידה את השלטון על התעשייה, הצבא, זרועות הבטחון. הביום הכולל, המחליף דמוקרטיה של אמת בתדמית של פארלמנט, איגודים מקצועיים ובחירות, חי וקיים ללא שנוי. גם היום כבתקופת סטאלין שרוים האיכרים בשעבודם. וממש כך מוסיפה האינטליגנציה לעמול ולזחול על גחונה.

ובכל זאת לא הכל כשהיה. משטר אי-החירות נשאר על כנו, אבל אולי בטל הצורך להשתמש כל הזמן באמצעי חורבן והשמדה. האמנם, שואל גרוסמן, כה איתן בסיס זה, ששום כוח לא יזיזו? האמנם צדק הגל, שכל דבר קיים הוא מושכל? האמנם הבלתי-אנושי הוא הגיוני? אין למחבר "הכל זורם" שום תחבולת-פלא לקעקע בסיס זה של אי-החירות, המשתרע על מחצית כדור-הארץ. אין לו אלא האמונה שהחירות לא נוצחה כליל, שהיא קיימת כל עוד בני אדם שומרים את אנושיותם.

השאלה היהודית בעיני גרוסמן

ככל שהבעיה הלאומית בברית-המועצות בכ-לל והשאלה היהודית בפרט, באה בספר זה על ביטויה רק בדמויות יהודיות מעטות, שהופעתן אפיוודית גרידא, אין ספק ששאלה זו תופסת בו מקום לא מבוטל.

עצמם יום-יום שאלה זו. אין הוא מתימר לדעת את התשובה הנכונה, אך הוא מחפש את הסיבות העמוקות של תופעה זו הן באופיו של המשטר הסובייטי, הן באישיותו של סטאלין.

הקרבות הראשונים של המדינה החדשה, שלא היה לה צורך עוד בשליחיה הקדושים, היו המהפכה גים הקנאים, מחריבי העולם הישן. נאמנותם הוב-עה בשנאה עזה לאויבים האמיתיים והמדומים. הם שנאו את הכל, את קאוטסקי ואת מקדונלד, את ברנשטיין ואת ואנדרולדה. הם שנאו למען האה-בה. אחריהם באו משרתיה הנאמנים של המדינה החדשה, אלה שהיו מוכנים להשתמש בכל האמצ-עים כדי להכריח את ההמונים לעבודה מפרכת, ובתנאים הבלתי-אנושיים ביותר. המדינה החדשה לא נזקקה עוד אפילו למשרתים, היא תבעה פקי-דים בלבד. והנה באה שנת 1937, ובתי-הסוהר, אשר הם בנו בשביל אחרים, נפתחו לרווחה כדי לקבלם. החרב אשר חישלו נפלה על ראשיהם. רבים מהם דימו כי הגיעו זמנים של תוהו-ובוהו וטירוף כללי, או שהתחולל פוטש והשלטון נת-פס על ידי אויבי המשטר המוסיפים להשתמש בשפתו. המהפכנים שהקימו מדינה זו דימו כי יצרו אמצעי להגשמת האידיאלים שלהם, והנה נתברר, כי חלומותיהם הנשגבים נהפכו כלי-שרת ביד מדינה אדירה ואימתנית.

ומדינה אבסולוטית זו מצאה השלמתה והגש-מתה באישיותו של סטאלין, שבמעמקי נפשו הצטופפו זה בצד זה: היסוד המהפכני הרוסי (או בשפתו הציורית של גרוסמן — דייגייב המהפכן, איש "בארודנאיא ווליא", שנעשה לימים סוכן המשטרה החשאית הצארית) עם היסוד השני, הרוסי אף הוא, של המשטרה החשאית הכל-יכו-לה (המגולמת באישיותו של קולונל סודייקין, השאפתן המבקש לנצל את המהפכן דייגייב להג-שמת חלומו להיות לדיקטטור של רוסיה). אף סטאלין, בנה של המהפכה, ערך את השבון-הד-מים עמה על-ידי המנגנון המשטרתי. ואפשר, אומר גרוסמן, ששגעון-הרדיפה של סטאלין, אשר לא נתן לו מנוח, היה יציר הפחד בתת-הכרתו — פחדו של סודייקין מפני דייגייב, שכן המהפכן

וגם את כל היקר לו, את אהבת האשה ואת כל קרוביו, למען עולם המחר הנפלא והמלא החד היה מוכן למעשי האלימות האכזריים ביותר, אף שמטבעו היה אדם טוב שאיגו מסוגל לפגוע בז' בוב. המהפכה נראתה לו בלתי-מוגנת, בוטחת בכל עד כדי תמימות, מוקפת בוגדים ובגיי-בליעל, והוא לא חס על אויביה. רק רבב אחד היה על מצפוניו המהפכני: בסתר, ללא ידיעת המפלגה, עזר לאמו הזקנה, אלמנתו של אדם שהוצא להורג על ידי זרועות הבטחון, וכשנפטרה נתן כסף לקבורתה כדת ישראל, שכך היתה בקשתה העל-בה האחרונה.

והנה המהפכה כלאה אותו בתא של בית-הסוהר, שברה שמונה משיניו בבעיטת מגפיו של הקצין, קראה לו "יהודון" ושמות-גנאי אחרים, ותבעה ממנו, בנה ושלחה האהוב, שיודה כי היה מרעיל בארותיה ושונאה המושבע. כמוכן, הוא לא נטש אותה, אמונתו לא אבדה אף לרגע, עם כל התאכזרה לו. דוקא נאמנותו זו וסבלו השקט של הבולשוויק ליובה מקלר הביאוה לידי חימה, כחמתו השפוכה של בעל הכלב המגרש מעל פניו את בעל-החיים ההולך בעקבותיו ומט-רידו בלי הרף. הוא מחיש צעדיו, צועק על כל-בו, בועט בו, מטיל בו אבנים, אך הכלב המוכה והפצוע מוסיף לצלוע בעקבותיו. והדבר המעורר סלידה ושנאה יותר מכל בלב האדון הן עיניו של הכלב, הנכנעות, העצובות האוהבות והמסורות בלי גבול. אהבה זו מרתיתה כעסו של האדון, והכלב אינו יכול להבין סיבתו של הכעס. הוא אינו יכול לתפוס כי אדוניו שונא אותו יותר משהוא שנא את הזאבים שמפניהם שמר אותו כלבו בצעירותו. באכזריותו הוא מבקש להחניק את אהבת כלבו. והכלב מוסיף ללכת אחרי אדוניו, מזועזע מאכזריותו הבלתי מובנת. ולאדוניו כבר ברור שכלבו לא יעזבנו לעולם, ולכן לא נשאר לו אלא להמיתו. אך כדי שהריגת כלבו הנאמן לא תכביד על מצפוניו ולא תעורר עליז גינוי שכניו, הוא מחליט לכפותו להופיע כאויבו: על הכלב להודות לפני מותו שהוא התכוון לגשוך את בעליו, שהרי קל להרוג אויב מלהרוג ידיד.

בראיית הבעיה הלאומית נאמן גרוסמן לגישתו הכללית, ההומאניסטית והליבראלית: "במקום שאין חירות ליחיד, אין קיום גם לחירות לאומית, שהרי חירות לאומית היא קודם-כל חירותו של האדם". מכאן שלא יתכן פתרון של אמת לבעיה הלאומית בברית-המועצות כל עוד יתקיים של-טונה הכל-יכול של המפלגה ושלטונם המוחלט של הרוסים בה. גרוסמן מבקר בחריפות את הל-אומנות הרוסית המתגלה בכל פינה. המדינה, שהחלה דרכה בסיסמה "פועלי כל הארצות הת-אחדו", ולימים פיתחה את עקרון הריבונות הלאומית לממדים שלא נודעו עד כה, מחוייבת היתה לבצל כמנוף לממלכתיות שלה את הלאומנות הקנאית ביותר, שיכלה לחיות רק בלבם של המוני-אדם משועבדים.

על רקע זה של מדינה ללא חירות, המטפחת ומנצלת למטרותיה הממלכתיות את הרגשות וה-מאויים הקנאיים ביותר של שנאה לאומית עיוורת, אפשר להבין את מצבם האומלל של יהודי ברית-המועצות. גם כאן מבקש גרוסמן את שורש הבעיה בראשית דרכה של המדינה הסובייטית. וכשם שיצג לבין דור שלם של מהפכנים רוסיים, אף ליובה מקלר, שר המשפטים בממשלת הרפובליקה האוקראינית לשעבר, המעונה במחנות הריכוז הסטאליניים, מייצג דור שלם של מהפכנים יהודיים ברוסיה, ודרך יסוריו באה לסמל את הגורל והסכנות המאיימים על היהודים בברית-המועצות.

מניין, תמה גרוסמן, באה לליובה מקלר, בנו של החנווני העצוב והערמומי מהעיירה פסטוב, אותה אש אוכלת של קנאות? הן לא הוא ולא אביו לא חישלו שנאתם לקפיטליזם במכרות וב-בתי-חרושת מלאי עשן. ושמא עממו הגחלים, מוכנות להתלקח תמיד, למן המאבק עם חיילי קיסר רומא, ממדורות האינקוויזיציה בספרד, מימי ההתלהבות והרעב עד לאבדן הושים בלימוד התורה, מימי ההגנה העצמית של העיירה בימי הפרעות? ליובה מקלר זה, שהיה נראה חלוש וחסר-מגן, כמו אינו מן העולם הזה, ידע להלהיב המונים ולהוליכם לקרב, הוא היה שליח ולוחם של המהפכה ולמענה היה מוכן למסור את נפשו,

מכל, אומר גרוסמן, שבכל זה האמינו לא רק פשוטי העם בלבד.

השלב השלישי, החמור והמסוכן ביותר ליהודי ברית-המועצות, התחיל בינואר 1953 עם פרסום ההודעה על גילוי קשר הרופאים. דומה היה, כותב גרוסמן, כי עגן שחור תלוי על מוסקבה והוא זוחל לתוך הבתים, לבתי-הספר, חודר ללבבות. רופאים סיפרו, כי געשה קשה מאוד לעבוד בבתי-החולים. החולים נעשו חשדניים, רבים לא רצו בטיפולם של רופאים יהודיים. באוטובוסים, בש-זוקים ובמוסדות ציבור סיפרו כי במוסקבה סגרו בתי-מרקחת, שבהם הרוקחים היהודים, סוכני אמריקה, מכרו גלולות מורעלות. אף היו שמועות כי בבתי-יולדות מדביקים את היולדת ואת הרך הנולד במחלת העגבת. וגם בכך, אומר גרוסמן, האמינו לא רק שוערים, סבלים ונהגים חסרי השכלה ושותים לשכרה, אלא גם מוסמכים למד-עים, סופרים, מהנדסים, סטודנטים. השנאה העיוור-רת בת-הדורות, הקנאה ביהודי המצליח, מצאו להם פורקן. מנהלו החדש של המכון, שבו עבד ניקולאי אנדרייביץ' אמר לו בגלוי: "הגיע הקץ לשלטון היהודים, אילו ידעת כמה אני שונא אותם". ובינתיים פשטו שמועות עיקשות כי בסי-ביר המזרחית נבנית חישה-מהר עיר-צריפים לק-בלת היהודים, אשר אותם יגלו ממש כשם שהגלו קודם את הקאלמיקים, הטאטארים של קרים, הבולגארים, הצ'צ'נים, היוונים והגרמנים. בסוד כמוס סיפרו לניקולאי אנדרייביץ' כי את הרופ-אים יוציאו להורג בככר האדומה, ואחר כך יע-בור גל פרעות על המדינה, והשלטונות, בתואנה של הצלת היהודים מזעם העם, ישלחו אותם לטייגה ולמדבר קאראקווי לבנית התעלה הטורק-מנית. הזעם הסטיכי אף הוא, כמו כל דבר אחר במדינה הסובייטית, מתוכנן היה לכל פרטיו מראש.

מות סטאלין, הפתאומי והבלתי-מתוכנן, כפי שמעיר באירוניה גרוסמן, אמנם מילט את היהודים ממוזימה שטנית זו, אך גם יורשי סטאלין ששחררו את הרופאים החפים מפשע, לא שינו את יחסם לשאלה היהודית. הדוגמה המוחשית לכך,

משל הכלב, המזכיר כל כך את ואסילי גרוס-מן מיצירותיו האחרות, בא להמחיש את גורלו האכזרי של דור מהפכנים יהודיים, שחיהם היו קודש למהפכה, שנועדה לפתור גם את בעי-ותיהם החברתיות גם הלאומיות, והנה נתברר שעולם-המחר אינו אלא חזון-תעתועים, ובמדינה החדשה, שעזרו להקימה, נשאר להם תפקיד אחד בלבד: השעיר לעזאזל.

אחרי דור המקלרים, שנעלם כליל, קם דור חדש של אינטליגנציה יהודית, שהעשירה בכש-רונותיה את המדע והתרבות הסובייטיים. גרוסמן מתאר, אם כי בקיצור נמרץ, את אורח-חיו של דור זה. והנה גם על דור זה הניף סטאלין בשנות חייו האחרונות את גרון הטרור.

בשלב ראשון, בשנים 1946-1947, עדיין היו ההתקפות מכוונות לא רק נגד היהודים, אלא נגד כל אלה שעמדו בקשר כלשהו עם מדענים או אנשי רוח במערב. הם גורשו ממשותיהם, נאל-צו לבקש להם עבודות שונות ומשונות כדי לתת לחם למשפחותיהם. משקל היהודים בגל ראשון זה של ה'זדאנובשצ'ינה לא היה גבוה משיעורם הממשי באינטליגנציה הרוסית. אולם שלב זה נגמר מהר ובמקומו בא גל עכור שלא היה כמותו בתולדות ברית-המועצות.

בשלב שני זה, בשנים 1948-1952, היו ההתק-פות מכוונות נגד האינטליגנציה היהודית בלבד. בעתונים הופיעו מאמרים ורשימות הבאים לק-רוע את המסווה מעל פרצופיהם של קרייריס-טים ונוכלים שקיבלו תעודותיהם ותאריהם בדר-כי מירמה, רופאים המתאכזרים לחוליהם, מהנד-סים הבונים במקום בתי-חולים ובתי-ספר בתי-קיץ למשפחותיהם. כמעט כל השמות שהוזכרו היו יהודיים. ואם קרה ושם המותקף לא היה יהודי, בדקו ומצאו כותבי הרשימות קווי אופי שמהם ניתן להבין, כי הכוונה ליהודי. לסופרים ולמבקרי הספרות המותקפים, אשר כתבו בפס-בדונימים רוסיים, הוסיפו מיד בסוגריים, למנוע כל ספק, את שמם האמיתי. כך נתקבל הרושם שבברית המועצות היהודים הם הם הגונבים, הלוקחים שוחד, הכותבים ספרים קלוקלים. וחשוב

תיו כולן, מסתבר כי הפתרון היחיד לשאלה היהו-
 דית בברית-המועצות שהיה נרצה לגרוסמן, הוא
 בשינוי המשטר הסובייטי מיסודו, בשחרור האדם
 מכבליו, ומשנאה עיוורת לשונה, לזר. לתפיסה
 מעמיקה יותר ביחסי העמים, ובבעית חוסר מול-
 דת לעם היהודי, לא הגיע גרוסמן — ואולי לא
 נועז להגיע.

אומר גרוסמן, היא שהקוסמופוליטים ממוצא יהו-
 די לא הוחזרו למשרותיהם.
 כבשעה שדן במשטר, אין גרוסמן מציע גם
 כאן פתרונות. הוא רק מתאר את המציאות, מביע
 רגשותיו, מאוייו, ואת זעמו של הומאניסט על
 מדיניות של שעבוד שהגיעה לשיאה האכזרי בי-
 חסו של סטאלין ליהודים. אם לדון על פי יצירו-